

Młyn papierniczy w Dębnie (Neudamm) i jego filigrany

XVI wiek był okresem upowszechniania ręcznej produkcji papieru na terenie Europy Środkowo-Wschodniej, dla papiernictwa polskiego określane mianem „złotego wieku”¹. Rozwój nauki, myśli humanistycznej i reformacyjnej powodował wzrost zapotrzebowania na ten materiał piśmienny oraz wpływał bezpośrednio na rozkwit powiązanego z papierem drukarstwa. Papier sprzyjał wymianie informacji i idei. Na obszarze Rzeczypospolitej, Królestwa Czech (w tym Śląska) i Brandenburskiej powstały w tym stuleciu liczne nowe młyny papiernicze i oficyny drukarskie². Część z nich przetrwała krótko i uległa zniszczeniu w wyniku zawieruch dziejowych – wojen i katastrof – pożarów, powodzi lub bankructw. Nieliczne trwały długo, wytwarzając ręcznie papier aż do rewolucji przemysłowej, która doprowadziła do rozpowszechnienia się maszynowej produkcji papieru w XIX wieku i stopniowego upadku rękodziela papierniczego. Wśród młynów papierniczych z XVI wieku, przężnie działających przez stulecia, są takie, których istnienie potwierdzają dziś tylko pojedyncze arkusze z filigranami, niktłe wzmianki w literaturze dotyczącej historii danego regionu oraz umykająca z czasem wśród lokalnych mieszkańców pamięć o funkcjonowaniu papierni.

Taką poniekąd „zapomnianą” papiernią, po której zostały jedynie zwięzłe opracowania w literaturze regionalistycznej, jest młyn z Dębna (Neudamm), miejscowości leżącej na granicy ziemi lubuskiej i Pomorza Zachodniego, w obecnym powiecie myśliborskim³. Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju, którego siedzibą jest budynek zabytkowej papierni wzniesionej przed 1562 rokiem, nabyło do swoich zbiorów w latach 1995, 2000, 2019, 2020, 2021 pięć arkuszy papieru ręcznie czerpanego

¹ J. Dąbrowski, J. Siniarska-Czaplicka, *Rękodzieło papiernicze*, Warszawa 1991, s. 251-254.

² Autorka celowo wzmiankuje te historyczne obszary Europy Środkowo-Wschodniej, które po II wojnie światowej znalazły się częściowo w granicach państwa polskiego. W związku z tym młyny papiernicze, historycznie leżące poza granicami Polski, m.in. w Dusznikach-Zdroju lub w Dębnie, znalazły się w obszarze zainteresowań badaczy dziejów papiernictwa polskiego. Projekt badawczy „Mapa papierni polskich” tworzony przez pracowników Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju we współpracy ze Stowarzyszeniem Papierników Polskich zajmuje się młynami papierniczymi działającymi w dawnych wiekach w obrębie dzisiejszych granic Polski. Stąd zainteresowanie autorki, która sama pochodzi z ziemi lubuskiej, takim obiektem, jakim jest papiernia w Dębnie, funkcjonującym pierwotnie na terenie Nowej Marchii.

³ J. Kwiatek, T. Lijewski, *Leksykon miast polskich*, Warszawa 1998, s. 132.

i cztery rękopisy znakowane filigranami z Neudamm⁴. Okazało się wówczas, że dębniańska papiernia, która powstała w analogicznym okresie co młyn dusznicki – czyli najprawdopodobniej w drugiej dekadzie 2 połowy XVI wieku, a działała aż do połowy XIX wieku, zatem blisko 300 lat – jest obiektem słabo rozpoznany w polskich publikacjach dotyczących historii papiernictwa⁵. Zaś znaki identyfikujące jej wyroby, poza artykułem F. Hösslego, opublikowanym w niemieckim opracowaniu o papierniach w Brandenburgii pt. *Altepapiermühlen der Provinz Brandenburg. Die Papiermühle zu Neudamm* z 1933 roku, który zawierał ich przerysy wraz z krótkimi opisami, nie doczekały się dotychczas szerszego objaśnienia w języku polskim⁶. Niniejszy artykuł ma za zadanie przybliżyć czytelnikom dzieje dębniańskiej papierni oraz stanowi próbę rozpoznania i opisanie jej zidentyfikowanych filigranów, także w oparciu o dusznickie nabytki, i umiejscowienia ich w kontekście działalności dębniańskiej czerpalni⁷. Dębno wszak od 1945 roku znajduje się w granicach Polski, warto zatem poznać jego wkład w rozwój dawnego papiernictwa⁸.

⁴ *Księga inwentarzowa muzealiów artystyczno-historycznych, 1970-2021, Duszniki-Zdrój, sygn.: MD 530/4 AH, MD 541/1 AH, MD 945/2 AH, MD 1273 AH, MD 1274 AH, MD 1405 AH, MD 1406 AH, MD 1513 AH, MD 1514 AH.*

⁵ J. Dąbrowski, J. Siniarska-Czaplicka, *Rękodzieło papiernicze...* [1], s. 252, 279. Papiernia w Dębnie nie jest wzmiankowana wśród młynów papierniczych ziemi lubuskiej i Pomorza Zachodniego w *Rękodziele papierniczym*, mimo że autorzy omawiają najstarsze czerpalnie na tych terenach. J. Dąbrowski wymienia natomiast papiernię w Dębnie w opracowaniu *Paper Manufacture in Central and Eastern Europe Before the Introduction of Paper-making Machines* z 2008, zamieszczonym [w:] <<http://www.paperhistory.org/dabro.pdf>> [dostęp: 26.10.2021], opierając się na opracowaniu F. Hösslego, zob. przypis [6].

⁶ F. Hössle, *Altepapiermühlen der Provinz Brandenburg. Die Papiermühle zu Neudamm*, „Der Papierfabrikant”, 1933, nr 16, s. 248-251. Wydawnictwo znajduje się w zbiorach biblioteki Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju. Składam podziękowania Beacie Dębowskiej za pomoc w tłumaczeniu artykułu.

Część zreprodukowanych przerysów filigranów papierni z Thamm/Neudamm w artykule Hösslego opublikowano wcześniej w monumentalnym opracowaniu na temat europejskich filigranów: C.M. Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, t. I, Leipzig 1923, poz. 1907, 1238 oraz 2012.

⁷ Artykuł traktuje wyłącznie o zidentyfikowanych filigranach papierni w Dębnie, których przerysy pojawiają się w literaturze dotyczącej dziejów papiernictwa i filigranistyki oraz o znakach znajdujących się na arkuszach ze zbiorów Muzeum Papiernictwa. Pochodzą one z końca XVI wieku, XVIII wieku i wieku XIX. Z pewnością istnieją jeszcze inne warianty filigranów z Neudamm, których nie obejmuje niniejsze opracowanie. Odszukanie ich i identyfikacja wymaga przeprowadzenia pogłębionych kwerend w bibliotekach i archiwach. Obecnie Muzeum Papiernictwa nawiązało współpracę z Deutsche National Bibliothek w Lipsku w celu wymiany informacji na temat zgromadzonych w jej zbiorach papierów czerpanych z Neudamm.

⁸ Warto nadmienić, że opracowując historię Dębna (w tym młyna papierniczego), badacze borykali się z niemal zupełnym brakiem źródeł archiwalnych do 1945 roku. Miejskie archiwalia spłonęły w 1716 roku, kolejny raz zasoby archiwalne uległy destrukcji w 1758 roku, a ostatnie dzieło zniszczenia zostało dokonane przez wojska radzieckie w 1945 roku, które oprócz archiwum miejskiego dodatkowo zrujnowały bibliotekę i archiwa kościelne [za:] B. Umiński, *Dzieje Dębna i wsi należących do Gminy Dębno do 1945 r.* [w:] *Karty z dziejów Dębna*, praca zbiorowa, Dębno 2005, s. 37. Dlatego tym

Rys historyczny

Dębno jest miejscowością o słowiańskim rodowodzie leżącą wśród lasów, jezior i rzek Równiny Gorzowskiej. Plemiona ludności słowiańskiej osiedlały się w tych okolicach ok. IV-V wieku⁹. Świadectwo słowiańskich korzeni przetrwało w samej nazwie miejscowości, brzmiącej pierwotnie Damm (także w zapisie Damme, Dame, Thamme, Thamm, Tham, Thamb w innych okresach), a wywodzącej się od słowiańskiego słowa oznaczającego dąb, dębowe wzgórze lub dębowe jezioro¹⁰. W XIII wieku rozpoczął się nowy okres dla osady, która znalazła się w tym stuleciu w granicach Nowej Marchii¹¹. Od 1232 roku miejscowość należała do templariuszy, by w kolejnym wieku stać się dobrem komturii joannitów, w których rękach pozostała do 1540 roku¹². W tymże roku posiadłości joannitów wraz z Dębniem zostały przejęte przez Jana z Kostrzyna (Johann/Hans von Brandenburg-Küstrin), margrabiego Brandenburgii, władcę niezależnej wschodniej części – Nowej Marchii, w zamian za dobra w Świdwinie przekazane zakonowi¹³.

Nazwę Neudamm (zapisywaną także Neo Dam, Neutamp, Nytamp, Neothamm, Neudam) zaczęto stosować najprawdopodobniej w XVI wieku, gdy za sprawą wspomnianego margrabiego Jana z Kostrzyna ziemie te zostały domeną elektorską i weszły w okres szybkiego rozwoju, stając się lokalnym centrum gospodarczym¹⁴. Przedrostek „neu” miał podkreślać zmiany, które wówczas nastąpiły dla miejscowości, oraz wprowadzał rozróżnienie na część miejską zamieszkiwaną przez napływowych rzemieślników i część osady składającą się z posiadłości ziemskich¹⁵. Główną twórczynią dębnińskiej prosperity była małżonka Jana z Kostrzyna, margrabina Katarzyna

cenniejsze są informacje zawarte w artykule F. Hösslego [6], ponieważ tekst ten został opublikowany w 1933 roku, czyli przed zniszczeniem archiwów w 1945 roku.

Hössle pisze w nim, że z archiwum miejskiego w Neudamm otrzymał cenne informacje na temat kolejnych osób zarządzających papiernią, aż do jej zamknięcia, oraz przekazano mu kilka próbek papieru z filigranami z XVIII wieku z przedstawieniem orła, których przerisy umieścił w swoim tekście, a które autorka omawia w dalszej części niniejszego artykułu. F. Hössle, *Altepapiermühlen...* [6], s. 250.

⁹ R. Jachimowicz, *Neudamm-Dębno: przeszłość i teraźniejszość*, Gorzów Wielkopolski 2005, s. 9.

¹⁰ Ibidem, s. 9.

¹¹ B. Umiński, *Dzieje Dębna...* [8], s. 42-43. Nazwa „Nowa Marchia” ukształtowała się dopiero pod koniec XIV wieku, wcześniej tereny pogranicza pomorsko-wielkopolskiego określane były jako *terra trans Oderam* lub *marchia transoderana*.

¹² Ibidem, s. 42-45.

¹³ Ibidem, s. 46.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ R. Jachimowicz, *Neudamm-Dębno...* [9], s. 12 oraz B. Umiński, *Dzieje Dębna...* [8], s. 46. Osada miała do 1731 roku częściowe prawa miejskie (Mediastadt), które nie obejmowały posiadłości ziemskich zamieszkałych przez ludność rolniczą. Data ich nadania nie jest pewna, a Rada Miejska Dębna w 2007 roku przyjęła rok 1570 jako oficjalną datę uzyskania praw miejskich, taka bowiem data znajdowała się w dokumencie wydobytym z kuli wieży ratusza, który spłonął w 1694 roku, a o którym wspomina kronika poczty. <Uchwała Nr XI/78/2007 Rady Miejskiej w Dębnie z dnia 21 czerwca 2007 r. w sprawie zmiany Statutu Gminy Dębno> [dostęp: 23.10.2021].

Brunszwicka (Katharina von Braunschweig-Wolfenbüttel), która obrała urokliwe położone Dębno za miejsce swojej letniej rezydencji¹⁶. Jej celem było przekształcenie osady o charakterze wiejskim w nowoczesne miasteczko. To ona kazała wznieść w mieście dwór i ratusz, zleciła przebudowę kościoła i budowę biblioteki oraz przy-

NEUDAMM

1. Herb miasta i herb rodowy Katarzyny Brunszwickiej – złoty lew na czerwonym tle, <<https://www.albert-heyde-stiftung.de/koenigsberg-neumark/sites/neudamm.htm>> [dostęp: 26.10.2021]

tułku, dbała o wyznaczanie nowych ulic i stawianie domostw o miejskim charakterze¹⁷. Katarzynie miasteczko zawdzięcza także herb – złotego lwa na czerwonym tle, który był jej herbem rodowym¹⁸.

Największą jej zasługą było jednakże sprowadzenie rzeszy wykwalifikowanych rzemieślników, dzięki czemu część osady mogła uzyskać prawa miejskie¹⁹. Pośród nowo przybyłych mieszkańców osiedlanych przez przedsiębiorczą margrabinę, a składających się z wypędzonych z Niderlandów i południowych Niemiec protestantów, było liczne grono tkaczy²⁰. Dzięki temu Neudamm stało się ważnym ośrodkiem produkcji włókienniczej i pozostało nim aż do XX wieku²¹. Wśród napływowych rzemieślników z okolic Augsburga i Norymbergii znalazł się także papiernik Hans Bauernfeindt²². I to jego przybycie oraz prężna działalność gospodarza Katarzyny Brunszwickiej, z której fundacji miał zostać wybudowany budynek papierni, dały początek blisko trzystuletniej historii dębnińskiego młyna papierniczego. Kiedy dokładnie został wzniesiony – nie wiadomo. W datowaniu pojawiają się niewielkie rozbieżności – większość opracowań umieszcza początek jego działalności w pierwszej lub drugiej dekadzie II połowy XVI wieku – najczęściej wzmiankowane są lata 1552 i 1567, najpóźniej zaś musiał być wzniesiony w 1570 roku, gdyż wówczas został wydzierzawiony przez margrabinę Katarzynę papiernikowi Bauernfeindtowi²³. Była

¹⁶ R. Jachimowicz, *Neudamm-Dębno...* [9], s. 12-14.

¹⁷ B. Umiński, *Dzieje Dębna...* [8], s. 47-48.

¹⁸ R. Jachimowicz, *Neudamm-Dębno...* [9], s. 14.

¹⁹ B. Umiński, *Dzieje Dębna...* [8], s. 46. Utarło się przekonanie, że to sama Katarzyna Brunszwicka nadała miejscowości prawa miejskie. Jednak jako kobieta i małżonka margrabiego nie posiadała ona takich uprawnień. Jak wspomina B. Umiński, stare prawo salickie zakazywało kobietom pewnych działań o charakterze administracyjno-sądowniczych. Stąd wniosek, że to Jan z Kostrzyna nadał części zamieszkałej przez rzemieślników prawa miejskie, być może za namową swojej żony.

²⁰ J. Kwiatek, T. Lijewski, *Leksykon miast polskich...* [3], s. 132.

²¹ R. Jachimowicz, *Neudamm-Dębno...* [9], s. 13, 22-23.

²² L.S. Łukasiuk, T. Sarniewicz, *O najstarszym w Nowej Marchii dębnowskim młynie papierniczym i jego pierwszym dzierżawcy*, „Merkuriusz Dębnowski” 2001, nr 6 (9). Składam serdeczne podziękowania Miejskiej Bibliotece w Dębnie za pomoc i udostępnienie tego opracowania.

²³ F. Hössle, *Altepapiermühlen...* [6], s. 248. Hössle podaje za rektorem Wolfem, że papiernia została ufundowana przez żonę margrabiego Jana w 1570 roku, dalej pisze, że według innego źródła,

to najstarsza manufaktura produkująca papier na terenie Nowej Marchii. Jej utworzenie wiązało się także z otwarciem w 1568 roku w Neudamm oficyny drukarskiej prowadzonej przez Christopha Rungego, która korzystała z lokalnie wytwarzanego papieru²⁴.

Lokalizacja budynku papierni jest dobrze znana. Młyn stał przy wypływie rzeczki Kosy z jeziora, za wschodnią bramą nazywaną od jego lokalizacji Papierową (*Papiertor*)²⁵. Dziś jest to teren w pobliżu promenady miejskiej, biegnącej nad kanałem, położony między ulicami Mickiewicza i Kościuszki²⁶. Wspomniana rzeczka w niemieckojęzycznych źródłach nazywana jest *Mühlengraben*, co wskazuje na jej zadanie doprowadzania wody do młyna²⁷. Źródłem napędu było koło podsiębierne, wprawiające w ruch stępy młotowe²⁸. Przestrzeń strychowa, w której tradycyjnie lokowano suszarnie papieru, przykryta była dachem z charakterystycznymi dla papierni wywietrznikami, umieszczonymi w schodkowo łamanych połaciach dachu. Taki wizerunek młyna przedstawia miedzioryt Mateusza Meriana z 1650 roku.

2. Miedzioryt Mateusza Meriana z 1650 roku przedstawiający panoramę miasta Neudamm. Literą D oznaczono młyn papierniczy. Zbiory Muzeum Papiernictwa, sygn. MD 1606 AH

Najbardziej szczegółowych informacji o funkcjonowaniu i rodzajach wytwarzanego papieru w dębniańskiej papierni dostarcza umowa dzierżawna z 1570 roku

które jest wiarygodne, przywilej na prowadzenie papierni Hans Bauerfeindt miał otrzymać już w 1567 roku. Z kolei B. Umiński [w:] *Dzieje Dębna...* [8], s. 47 podaje, że zasługą Katarzyny Brunswickiej było wybudowanie w 1552 roku młyna papierniczego oraz drukarni.

²⁴ B. Umiński, *Dzieje Dębna...* [8], s. 48. Drukarnia zyskała wielkie uznanie w całej Brandenburgii, wydrukowano tu między innymi w 1573 roku zbiór praw *Visitations und Konsistorialordnung*; istniała krótko – najprawdopodobniej w 1606 roku została przeniesiona do Berlina.

²⁵ R. Jachimowicz, *Neudamm-Dębno...* [9], s. 13.

²⁶ L.S. Łukasiuk, T. Sarniewicz, *O najstarszym w Nowej Marchii...* [22], s. 8. W 2001 roku widoczne były jeszcze pozostałości fundamentów papierni, o których wspominają autorzy artykułu.

²⁷ F. Hössle, *Altepapiermühlen...* [6], s. 248.

²⁸ B. Umiński, *Dzieje Dębna...* [8], s. 48.

zawarta 11 listopada między margrabiną a pierwszym dębnińskim papiernikiem²⁹. Początek tego dokumentu brzmi: „(Każdemu) do wiadomości, że My z Łaski Bożej Katarzyna, urodzona Księżna Brunszwiku i Linenburga, margrabina Brandenburgii etc., przekazujemy naszemu kochanemu, wiernemu Hansowi Bauernfeindtowi na 10 lat nowo zbudowany młyn papierniczy w Dębnie i przyjmujemy go jako Naszego papiernika. Otrzymuje on młyn, ze wszystkimi do tego należącymi urządzeniami, gospodarstwem domowym i z dowolnymi wydatkami na pracę zatrudnionych³⁰. Dalej mowa jest o tym, ile z wytworzonego papieru papiernik Hans ma przedłożyć bezpośrednio margrabinie jako opłatę za dzierżawę oraz że ma starać się wyprodukować rocznie na sprzedaż 300 bel papieru różnych gatunków, czyli ok. 1 500 000 arkuszy³¹. Cały wytworzony papier miał być spisywany w rejestrze i przekazywany sekretarzowi margrabiny i dopiero on, zgodnie z instrukcją, wypłacał papiernikowi należność za dostarczony towar. Hans Bauernfeindt nie mógł bez wiedzy i zgody Katarzyny sam sprzedawać papieru prywatnym odbiorcom. Jego obowiązkiem było także utrzymywanie przekazanego mu wyposażenia, urządzeń i zabudowań w należytym stanie, a w przypadku konieczności większych napraw miał je zgłaszać z wyprzedzeniem kapitanowi margrabiny. Dzierżawcy przekazano także w formie nieoprocentowanej 100 talarów na działanie młyna, którą to kwotę miał zwrócić „przy dogodnej sposobności”. Otrzymał też 2 korce żyta, jedną świnie, ¼ cetnara alunu, 8 sągów drewna, 3 fury węgla, 8 beczek wapna do wykorzystania w działalności produkcyjnej oraz łąkę i ogród warzywny na swoje potrzeby. Od Jana z Kostrzyna, małżonka margrabiny, uzyskał natomiast monopol na zbieranie szmat, czyli surowca niezbędnego w produkcji papieru, na terenie całego księstwa, co także zostało potwierdzone w umowie. Wśród rodzajów wytwarzanego przez Bauernfeindta papieru w młynie w Neudamm wymieniane są: najlepszy papier do pisania w dwóch gatunkach (najlepszy – *allerbeste Schreibpapier* i drugiej jakości – *nächst dem besten Schreibpapier*), zwykły papier do pisania, papier do druku i kartonowy, najtańszy papier do pisania i wybrakowany/odpadowy oraz makulatura³². Cena ryzy papieru regałowego (*Regalpapier*) została ustalona na 2½ talara, natomiast ryzy papieru medianowego (*Medianpapier*) na 1½ talara³³.

²⁹ Tłumaczenie tej umowy autorstwa T. Sarniewicza [w:] L.S. Łukasiuk, T. Sarniewicz, *O najstarszym w Nowej Marchii...* [22], s. 8-9. Wcześniej tekst umowy wraz z objaśnieniami ukazał się po niemiecku [w:] Ch. Assenbaum, *Königsberg Kreiskalender*, 1999 oraz został omówiony [w:] B. Regenberg, *Königsberg Kreiskalender*, 1998. Oryginał umowy znajduje się w Geheim Staatsarchiv, Berlin, sygn. akt. 1 HA Rep. 9 AA 14 Fasc. 2.

³⁰ L.S. Łukasiuk, T. Sarniewicz, *O najstarszym w Nowej Marchii...* [22], s. 8.

³¹ Ilość wytwarzanego papieru sugeruje, że w dębnińskiej papierni funkcjonowały najprawdopodobniej dwie kadzie. Według wyliczeń historyków papiernictwa z jednej kadzi uzyskiwano zazwyczaj 150 bel (1500 ryz) papieru rocznie; wyliczenia [za:] J. Dąbrowski, J. Siniarska-Czaplicka, *Rękodzieło papiernicze...* [1], s. 140.

³² F. Hössle, *Altepapiermühlen...* [6], s. 249.

³³ Ibidem, s. 249. Formaty papieru różniły się nieznacznie w zależności od kraju wytworzenia. Według najstarszej standaryzacji formatów przyjętych w Europie, przedstawionej w tablicy bolońskiej

Następne informacje o papiernikach dzierżawiących młyn w Neudamm przekazuje nam F. Hössle i dotyczą one już okresu o sto lat późniejszego³⁴. W 1670 papiernię prowadził Joachim Schöttler przybyły z Polski. Hössle wspomina, że w 1675 roku Wielki Elektor zażądał dostarczenia 1000 arkuszy papieru królewskiego (*Royalpapier*) do wydrukowania księgi z mapami. Papiernia była jednak w stanie zagwarantować tylko 100 arkuszy, ponieważ młyn był w złym stanie, a poprzedni dzierżawca nagle zmarł. Tak duże zamówienia od przedstawicieli najwyższych władz pokazują, że dotychczas papiernia była bardzo wydajna. Przejął ją syn Schöttlera, który niestety popadł w biedę i nie był w stanie płacić czynszu. Kolejnym znanym dzierżawcą był Peter Paul Vetter. Miał on problem z zakupem odpowiedniej ilości szmat, z powodu czego znacząco zubożał. W 1702 roku firmę przejął jego syn Paul Vetter, a potem papiernik Duttke, który płacił czynsz w wysokości 195 talarów rocznie. On także borykał się z problemem niedoboru surowca (szmat) i nie był w stanie uiszczать czynszu. Z tego powodu władze postanowiły sprzedać młyn. W 1751 roku przejął go nowy właściciel Rätisch, który dzierżawił również papiernię Groß Kammin (majątek Kamień Wielki), w związku z tym musiał złożyć przysięgę, że nie będzie znakował papieru Groß Kammin filigranem z Neudamm i tym samym nie będzie uchylał się od ceł. Zarządzał on papiernią dębniańską do 1765 roku. Po nim w latach 1765-80 nastąpił George Schmidt, w latach 1780-92 Gottlob Seeliger, a od 1792 do 1839 roku papiernikiem w Neudamm był Daniel Siegert. Ostatnim znanym

3. Dawny młyn papierniczy w Dębnie, stan z 1927, roku, <<https://ansichtskarten-lexikon.de/ak-36506.html>> [dostęp: 26.10.2021]

z XIV wieku, włoski format meane, odpowiadający niemieckiemu formatowi median, miał wymiary 515 mm × 345 mm, zaś format recute (niem. regal) miał wymiary 450 mm × 315 mm. W Polsce papier medianowy w XVI wieku był większy, jego wymiary to 576 mm × 408 mm, regalowy zaś zazwyczaj miał wymiary w granicach 415 × 365 mm [za:] J. Dąbrowski, J. Siniarska-Czaplicka, *Rękodzieło papiernicze...* [1], s. 72, 155, 312.

³⁴ Ibidem, s. 249-251. Wszystkie informacje o kolejnych papiernikach związanych z młynem w Dębnie pochodzą z artykułu F. Hösslego.

właścicielem papierni w latach 1839-50 był Waegner, który ostatecznie zaprzestał czerpania papieru z powodu zbyt dużej konkurencji ze strony produkcji maszynowej. Budynek wówczas kupili Aleksander i Izidor Istrigsohnowie i przebudowali na fabrykę sukna³⁵. W czasach gdy powstawał artykuł Hösslego, czyli w latach 30. XX wieku, budynek papierni należał do wydawnictwa i drukarni J. Neumanna i szczęśliwie zachowywał swój charakterystyczny wygląd ze schodkowym dachem³⁶. Podczas II wojny światowej w dawnym młynie skoszarowani byli przymusowi robotnicy z Francji, Holandii i Włoch, w 1945 roku obiekt został spalony przez Armię Czerwoną wraz znaczną częścią zabudowy miasta, a przed 1950 rokiem rozebrany³⁷.

Filigrany papierni w Tham/Neudamm

W pierwszym okresie funkcjonowania młyna, gdy jego dzierżawcą został Hans Bauernfeindt, filigrany papierni dębniańskiej cechowała najczęściej prosta kompozycja przypominająca formę okrągłych pieczęci³⁸. Najstarszy ze znanych filigranów stosowany na dębniańskich papierach ok. 1570 roku, a zakomponowany w ten właśnie sposób, składa się z symetrycznie rozmieszczonych na obwodzie liter tworzących wyraz THAM, otaczających centralnie umieszczoną tarczę herbową ze wspiętym lwem³⁹. Jest to wspomniany herb miasteczka i jednocześnie herb rodowy margrabiny, założycielki papierni.

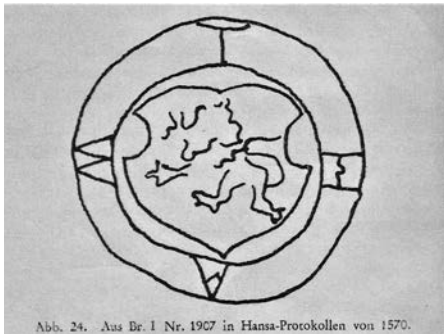

Abb. 24. Aus Br. I Nr. 1907 in Hansa-Protokollen von 1570.

Abb. 26. Bri I Nr. 2012 Berlin und Angermünde von 1598—1622.

4. Okrągłe filigrany papierni w Tham/Neudamm z 1570 roku i z lat 1598-1622, źródło: zob. przyp. 39.

³⁵ L.S. Łukasiuk, T. Sarniewicz, *O najstarszym w Nowej Marchii...* [22], s. 9.

³⁶ F. Hössle, *Altepapiermühlen...* [6], s. 251.

³⁷ L.S. Łukasiuk, T. Sarniewicz, *O najstarszym w Nowej Marchii...* [22], s. 9.

³⁸ K. Małczyńska, *Dzieje starego papieru*, Wrocław 1974, s. 130-136. Jest to zgodne z ogólnoeuropejską ewolucją filigranów – od bardzo prostych figur i często umownych emblematów w początkach papiernictwa do coraz bardziej skomplikowanych motywów, wskazujących jednoznacznie na młyn, z którego dany papier pochodził. W Europie Środkowej konsekwentnie stosowano zasadę, by znak identyfikował młyn i dlatego najczęściej przedstawiał herb właściciela gruntu, na którym stała papiernia.

³⁹ F. Hössle, *Altepapiermühlen...* [6], s. 249. Znaki z II połowy XVI wieku, które występują w artykule Hösslego, to przerysy filigranów z C.M. Briquet, *Les filigranes...* op. cit., poz. 1907, 1238 i 2012.

Kolejny z okrągłych znaków stosowany był ok. 1598 roku – w mniejszym okręgu w środku widoczna jest czteropolowa tarcza, na jego obrysie znajdują się oddzielone od siebie falistymi liniami litery THAM, całość zamknięta jest w większym okręgu. Filigran, który można powiązać bezpośrednio z osobą papiernika Hansa Bauernfeindta, dzięki zastosowanym inicjałom HB, również cechuje połączenie motywów liter niczych z tarczą herbową o czterech polach. Jednak w tym przypadku mamy do czynienia z elementami, które nie są wpisane w okrąg – tarcza znajduje się pośrodku, po bokach flankują ją litery HB, natomiast od góry ujmuje napis THAM. Ten wariant znaku był stosowany najprawdopodobniej ok. 1580 roku.

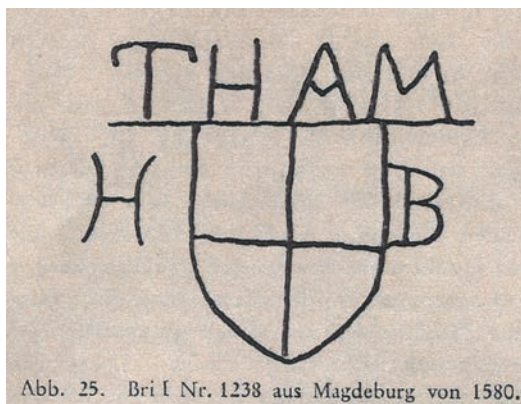

Abb. 25. Bri I Nr. 1238 aus Magdeburg von 1580.

5. Filigran z inicjałami pierwszego papiernika Hansa Bauernfeindta z 1580 roku, źródło: zob. przyp. 39.

Późniejsze znane filigrany, których przerysy zamieszcza Hössle, pochodzą już z XVIII wieku i stanowią przykłady znaków stosowanych na terenie Prus w epoce fryderycjańskiej. Pod rządami Fryderyka II w Prusach wprowadzono nakaz znakowania papierów produkowanych na terenie państwa filigranami z królewskim pruskim orłem. Celem było rozróżnienie papierów krajowych od zagranicznych, które miały być obłożone cłem⁴⁰. Papiernia w Dusznikach takie wytyczne otrzymała w 1749 roku. „Fryderyk II nakazuje, by na Śląsku i w hrabstwie kłodzkim wszystkie urzędy, magistraty i sądy używały wyłącznie papieru pochodzenia krajowego, a papiernie mają mieć zawsze należyte zapasy każdego gatunku papieru na sprzedaż oraz od miesiąca czerwca mają na wszystkich papierach używać jako znaku wodnego orła śląskiego, nazwy miejsca produkcji i roku produkcji. Jeżeli papier jest inaczej oznakowany, żaden urząd lub drukarz nie powinien go używać i ma uchodzić za papier zagraniczny, i być obłożony cłem”⁴¹. W 1766 roku przypomina się ponownie dusznickim papiernikom o odpowiednim znakowaniu

⁴⁰ M. Szymczyk, R. Sachs, R. Eysymontt, J. Bałchan, *Monografia młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, Duszniki-Zdrój 2018, s. 30-31. Było to efektem merkantylistycznej polityki gospodarczej Prus, która polegała na wspieraniu przemysłu krajowego m.in. przez system ceł przewozowych i zakazu wywozu surowców za granicę.

⁴¹ R. Sachs, *Zawartość jednostek archiwalnych 1323 zespołu akt miasta Dusznik w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, oddział w Kamieńcu Żąbkowickim, zespół Akta miasta Duszniki-Zdrój, Urkunden betr. die Papiermühle genannt „Acta zur Münsterbergersammlung aus den Jahren 1713-1794”*, Wrocław 2019, s. 76a, 77a, 78a, 80a (opracowanie niepublikowane). Z konieczności znakowania papieru datą roczną ostatecznie się wycofano, ponieważ było to zbyt kłopotliwe i wymagało corocznej wymiany sit na nowe, co stanowiło zbyt duży wydatek dla papierni.

arkuszy papieru i „jeżeli nie mają nakazanego wymiaru i nie są odpowiednio oznakowane, będą traktowane jako obcego pochodzenia i nie mogą być używane, a ich producent zostanie ukarany”⁴². Zapewne podobne zarządzenie na temat sposobu oznakowania papieru trafiło do dębnińskiego młyna w XVIII wieku, ponieważ w produkcji papierów wytwarzanych w tym okresie przestrzegano królewskich regulacji dotyczących filigranów. Pruski orzeł pojawia się na arkuszu z Neudamm datowanym już ok. 1709 roku, można zatem przypuszczać, że także za Fryderyka I Wilhelma (1688-1713) stosowano ten sposób oznaczania arkuszy⁴³.

Orzeł z papieru conceptowego z Neudamm z ok. 1709 roku ma insygnia królewskie: jabłko i miecz oraz mocno rozbudowaną koronę, zaś na jego piersi widoczne są powiązane litery FR (skrót od *Friedrich Rex* – Fryderyk Król). Skrzydła ptaka są krótkie, niezbyt okazałe. Pod orłem widnieje napis NEVDAM. Późniejszy znak z orłem pochodzi z „czystego, pięknie wykonanego papieru kancelaryjnego (*Kanzleipapier*)” z ok. 1760-1770 roku, ptak dzierży w szponach miecz i berło, na piersi także ma litery FR, a jego skrzydła są już znacznie bardziej rozbudowane i lepiej dostosowane do proporcji godła. Poniżej znów pojawia się napis NEUDAM, pod nim zaś litera H, oznaczająca *Herrenpapier* (czyli „papier Pański”)⁴⁴.

6. XVIII-wieczne filigrany z pruskim orłem z 1709 roku oraz ok. 1760-1770 roku, których przerzysy zamieścił Hössle w swoim opracowaniu na temat młyna papierniczego w Neudamm, źródło: zob. przyp. 39.

⁴² Ibidem, s. 140a i 140r, 142a i 142r, 143a.

⁴³ F. Hössle, *Altepapiermühlen...* [6], s. 249. Duszniki (Reinerz) weszły w skład państwa pruskiego dopiero w 1742 roku, po I wojnie śląskiej. W związku z tym zarządzenia stosowania tego typu znakowania papieru były najprawdopodobniej wprowadzane na ziemi kłodzkiej później niż w papierni w Neudamm.

⁴⁴ Ibidem, s. 251.

Dusznickie nabytki

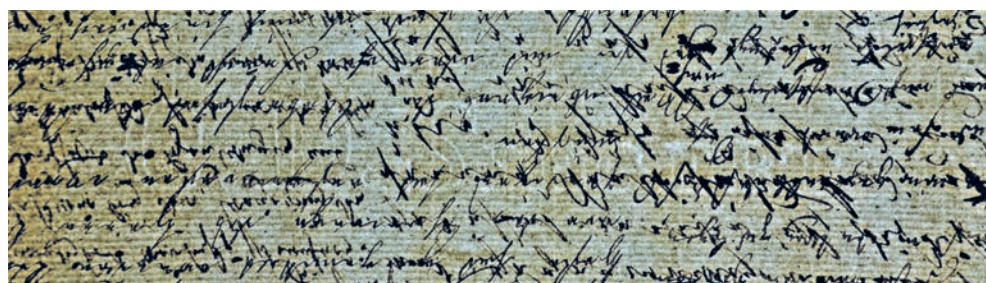
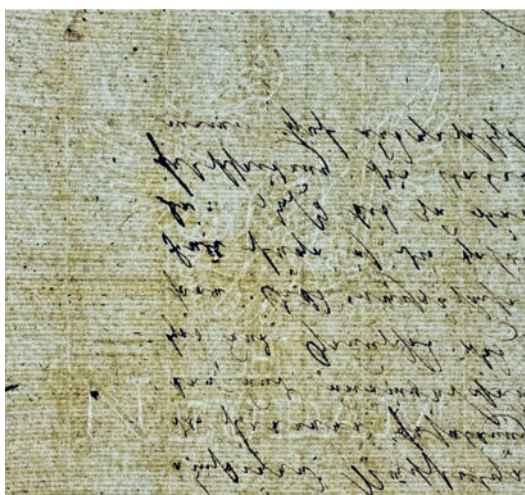
Na arkuszach przechowywanych w Muzeum Papiernictwa, a pochodzących z młyna papierniczego w Neudamm, mamy do czynienia z tym samym wariantem znaku, ponieważ powtarza się zarówno sposób zakomponowania orła z regaliami – koroną królewską, mieczem i berłem, jak i elementy liternicze – jednak ich rozmieszczenie bywa odwrotne: litera H znajduje się tuż pod orłem, natomiast napis identyfikujący miejsce pochodzenia poniżej niej.

Z kolei na XIX-wiecznych rękopisach ze zbiorów Muzeum Papiernictwa (MD 1405 AH oraz MD 1406 AH), datowanych na lata 1817 i 1802, oprócz pruskiego orła utrzymanego w wyżej opisanym schemacie kompozycyjnym i nazwy miejscowości, na drugiej połowie arkusza widnieje nazwisko neudammskiego papiernika: C.D. SIEGERT, który jak wiemy, dzięki opracowaniu F. Hösslego, zarządzał papiernią w latach 1792-1839.

8. Filigran z Neudamm z pruskim orłem i nazwiskiem papiernika Siegerta, rękopis z 1817 roku. Zbiory Muzeum Papiernictwa, sygn. MD 1405 AH

7. Filigran z Neudamm z pruskim orłem z XVIII wieku. Zbiory Muzeum Papiernictwa, sygn. MD 1273 AH

Widać zatem, że przyjęte w epoce fryderycjańskiej zasady znakowania papieru motywem orła z insygniami królewskimi były utrzymywane na terenie Prus także w kolejnym stuleciu i raz przyjęta reguła była w papierniach pruskich stosowana jedynie z niewielkimi odstępstwami.

9. Filigran z Neudamm (ND) z pruskim orłem, napisem „PRO PATRIA” oraz datą 1783, z arkusza wytworzonego, gdy właścicielem młyna był G. Seeliger. Przerys udostępniony dzięki uprzejmości: Deutsches Buch- und Schriftmuseum der Deutschen Nationalbibliothek Leipzig, Papierhistorische Sammlungen

Papiernia w Thamm/Neudamm jest obiektem niezwykle interesującym ze względu na jej długie, blisko trzystuletnie trwanie. Działalność młyna zamyka się w okresie od rozkwitu wytwórczości rękodzielniczej w manufakturach papieru w Europie w XVI wieku, a kończy wraz ze zmianami, które przyniósł wiek XIX w postaci przemysłowej produkcji papieru. Upowszechnienie maszyny papierniczej skutkowało niemal zupełnym upadkiem rękodziela papierniczego przed końcem XIX wieku, czego dębniański młyn jest dobitną ilustracją. Jest on jednocześnie przykładem obiektu słabo poznanego ze względu na zachowane skąpe informacje archiwalne. Gdyby nie artykuł Hösslego, który powstał przed zniszczeniem dębniańskiego archiwum miejskiego i biblioteki w 1945 roku, nazwiska dawnych papierników z Neudamm przepadłyby prawdopodobnie w mrokach dziejów⁴⁵. Dziś o funkcjonowaniu czerpalni w tym mieście mówią głównie jej filigrany, które przetrwały wśród arkuszy papieru wykonanych ręcznie przed wiekami, a które rozproszone w archiwach, bibliotekach lub antykwariatach wciąż czekają na odkrycie i zidentyfikowanie. Muzeum Papiernictwa w Dusznikach-Zdroju za swoją misję uznaje gromadzenie papierów znakowanych filigranami ze wszystkich rozpoznanych dawnych młynów papierniczych, działających na terenie naszego kraju. Papiery z Neudamm trafiły

⁴⁵ Zob. przypis [8].

do zbiorów dusznickiego Muzeum jako jeden z kolejnych nabytków wpisujących się w ten cel. Jednocześnie stały się przyczynkiem do powstania niniejszego artykułu i inspiracją dla autorki do pogłębienia stanu wiedzy na temat młyna papierniczego w Dębnie⁴⁶.

Słowa kluczowe: młyn papierniczy, papiernia, rękodzieło papiernicze, filigran, znak wodny, Dębno, Neudamm, Neudam, Tham, Thamm, Damm

Karolina Dyjas

The paper mill in Dębno (Neudamm) and its filigrees

Abstract

The Museum of Papermaking in Duszniki-Zdrój is involved in gathering and preparing scientific studies of handmade paper sheets, manufactured in paper mills. Its collections also include papers and manuscripts marked with filigrees of the paper mill in Tham/Neudamm, today Dębno. This facility had been in operation for a long time, for nearly three centuries (ca. 1570-1850), at the border of Western Pomerania region and the Lubusz land, though it remains relatively little known among papermaking historians. It was possible to extend the knowledge about the paper mill in Dębno and its filigrees thanks to the article by F. Hössle *Altepapiermühlen der Provinz Brandenburg. Die Papiermühle zu Neudamm* dating back to 1933, found at the Museum's library collections. The text included the redraws of the oldest watermarks as well as made it possible to reconstitute the history of the paper mill established before 1570 at the initiative of margravine Katarzyna Brunszwicka. F. Hössle described the early days of the paper mill under the management of its first lessee Hans Bauernfeindt as well as identified the papermakers that followed from 1670 until the end of operations of the mill in 1850. He also enumerated the types and quantities of paper manufactured in Dębno. His guidelines made it possible for the staff of the Museum in Duszniki to study the Neudamm sheets with filigrees included within the collections in a more detailed way as well as contributed to extending the state of knowledge concerning the oldest paper mill in the New March. Its former seat, burned in 1945, eventually ceased to exist before 1950.

Key words: paper mill, papermaking crafts, filigree, watermark, Dębno, Neudamm, Neudam, Tham, Thamm, Damm.

Translation Justin Nnorom

⁴⁶ Składam serdeczne podziękowania panu Bogusławowi Mykietowowi za wskazówki wykorzystane w niniejszym tekście.

Karolina Dyjas

Die Papiermühle in Dębno (Neudamm) und ihre Wasserzeichen

Kurzfassung

Das Museum für Papierherstellung in Bad Reinerz sammelt und erforscht handgeschöpfte Papierbögen, die in historischen Papiermühlen hergestellt wurden. Die Museumssammlung umfasst auch Papiere und Manuskripte, die mit Wasserzeichen der Papiermühle in Tham/Neudamm, dem heutigen Dębno, versehen sind. Es handelte sich um eine seit fast drei Jahrhunderten (ca. 1570-1850) betriebene Anlage an der Grenze zwischen Vorpommern und der Lebuser Region, die unter Historikern für Papierherstellung relativ wenig bekannt ist. Eingehender beleuchtet werden konnten die Kenntnisse über die Papiermühle Dębno und ihre Wasserzeichen durch den Artikel von F. Hössle *Altepapiermühlen der Provinz Brandenburg. Die Papiermühle zu Neudamm* von 1933, der in der Büchersammlung der Museumsbibliothek gefunden wurde. Dieser Text enthielt Nachzeichnungen der ältesten Wasserzeichen und ermöglichte es, die Geschichte der vor 1570 auf Initiative der Markgräfin Katharina von Braunschweig gegründeten Mühle zu rekonstruieren. F. Hössle beschreibt die Anfänge der Papiermühle zur Zeit des ersten Pächters, Hans Bauernfeindt, und nennt die nachfolgenden Papiermacher von 1670 bis zum Ende des Betriebs der Mühle im Jahr 1850. Er führte auch die in Dębno hergestellten Papiersorten und -mengen auf. Seine Hinweise ermöglichten es den Mitarbeitern des Museums in Dębno, eine genauere Identifizierung der in der Sammlung aufbewahrten Blätter mit Neudamm-Filigranen vorzunehmen und trugen dazu bei, den Wissensstand über die älteste Papierfabrik in der Neumarsch zu erweitern, deren einstiger Standort 1945 abbrannte und die vor 1950 endgültig aufhörte, zu existieren.

Stichworte: Papiermühle, Papierfabrik, Papierhandwerk, Wasserzeichen, Dębno, Neudamm, Neudam, Tham, Thamm, Damm.

Übersetzt von Alexander Alisch

Karolina Dyjas

Papírenský mlýn v Dębnie (Neudamm) a jeho filigrány

Shrnutí

Muzeum papírenství v Dusznikach-Zdroji se zabývá shromažďováním a vědeckým výzkumem archů ručně čerpaného papíru, vyráběných v historických papírenských mlýnech. Ve sbírkách muzea jsou také papíry a rukopisy označené filigránem

papírny v Tham/Neudamm čili dnešního Dębna. Tento objekt fungující dlouhou dobu, téměř tři století (asi 1570-1850), na pomezí Západního Pomoří a Lubuska, je poměrně málo známý historikům papírenství. Znalosti o papírně z Dębna a jejích filigránech se podařilo prohloubit díky článku F. Hössle *Altepapiermühlen der Provinz Brandenburg. Die Papiermühle zu Neudamm z roku 1933*, který byl objeven v knižním fondu muzejní knihovny. Tento text obsahoval překreslení nejstarších vodoznaků a umožnil rekonstruovat dějiny mlýna založeného před rokem 1570 z iniciativy markraběnky Kateřiny Brunšvické. F. Hössle v článku popsal počátky fungování papírny v době prvního nájemce Hanse Bauernfeindta a zjistil totožnost dalších papírníků od roku 1670 do konce provozu papírny v roce 1850. Uvedl také druhy a množství papíru vyrobeného v Dębnie. Jeho informace umožnily dusznickým muzejníkům přesněji identifikovat neudammské archy s filigrány uchovávané ve sbírce a přispěly k rozšíření znalostí o nejstarším papírenském mlýně v Nové marce, jehož bývalé sídlo vypálené v roce 1945 definitivně přestalo existovat před rokem 1950.

Klíčová slova: papírenský mlýn, papírna, papírnické řemeslo, filigrán, vodoznak, Dębno, Neudamm, Neudam, Tham, Thamm, Damm.

Překlad Otmar Robosz

Karolina Dyjas

Moulin à papier de Dębno (Neudamm) et ses filigranes

Résumé

Le musée du moulin à papier de Duszniki-Zdrój se charge de la collecte et de la rédaction scientifique des feuilles de papier artisanales fabriquées dans des moulins à papier historiques. La collection du musée comprend également des feuilles et manuscrits marqués du filigrane de moulin à papier de Tham/Neudamm, l'actuel Dębno. Cet établissement resta actif pendant une longue période de temps – près de trois siècles (entre environ 1570 et 1850), à la frontière de la Poméranie occidentale et de la région de Lubusz, mais il est relativement peu connu des historiens. Grâce à l'article de F. Hössle, *Altepapiermühlen der Provinz Brandenburg. Die Papiermühle zu Neudamm*, de 1933, trouvé dans la bibliothèque du musée, la connaissance sur le moulin à papier de Dębno ainsi que sur ses filigranes a pu être approfondie. Ce texte inclut des transcriptions des filigranes les plus anciens et a permis de reconstituer l'histoire du moulin fondé avant 1570 à l'initiative du margrave Catherine de Brunswick. F. Hössle y décrit les débuts du moulin à papier à l'époque du premier exploitant Hans Bauernfeindt et identifie ses successeurs de 1670 à la fin de l'exploitation du moulin en 1850. Il y répertorie également les types et les quantités différents de papier fabriqué à Dębno. Grâce à ses instructions le personnel du musée de

Duszniki a pu identifier avec une grande précision les feuilles de filigranes de Neudamm, conservées dans la collection du musée. Les travaux de F. Hössle ont contribué aussi à l'élargissement des connaissances sur le plus ancien moulin à papier de la Nouvelle-Marche, dont l'ancien site, brûlé en 1945, a finalement cessé d'exister avant 1950.

Mots clés : moulin à papier, usine à papier, artisanat papier, filigrane, Dębno, Neudamm, Neudam, Tham, Thamm, Damm.

Traduction Katarzyna Siegel-Hertz

Bibliografia

- Briquet C.M., *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier des leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, t. I, Leipzig 1923.
- Dąbrowski J., *Paper Manufacture in Central and Eastern Europe Before the Introduction of Paper-making Machines*, 2008, <<http://www.paperhistory.org/dabro.pdf>> [dostęp: 10.11.2021].
- Dąbrowski J., Siniarska-Czaplicka J., *Rękodzieło papiernicze*, Warszawa 1991.
- Hössle F., *Altepapiermühlen der Provinz Brandenburg. Die Papiermühle zu Neudamm*, „Der Papierfabrikant”, 1933, nr 1.
- Jachimowicz R., *Neudamm-Dębno: przeszłość i teraźniejszość*, Gorzów Wielkopolski 2005. *Księga inwentarzowa muzealiów artystyczno-historycznych*, Duszniki-Zdrój 1970-2021.
- Kwiatek J., Lijewski T., *Leksykon miast polskich*, Warszawa 1998.
- Łukasiuk L.S., Sarniewicz T., *O najstarszym w Nowej Marchii dębnowskim młynie papierniczym i jego pierwszym dzierżawcy*, „Merkuriusz Dębnowski” 2001, nr 6 (9).
- Maleczyńska K., *Dzieje starego papieru*, Wrocław 1974.
- Sachs R., *Zawartość jednostek archiwalnych 1323 zespołu akt miasta Dusznik w Archiwum Państwowym we Wrocławiu, oddział w Kamieńcu Żąbkowickim, zespół Akta miasta Duszniki-Zdrój, Urkunden betr. die Papiermühle genannt „Acta zur Münsterbergersammlung aus den Jahren 1713-1794”*, Wrocław 2019 (opracowanie niepublikowane).
- Szymczyk M., Sachs R., Eysymontt R., Bałchan J., *Monografia młyna papierniczego w Dusznikach-Zdroju*, Duszniki-Zdrój 2018.
- Umiński B., *Dzieje Dębna i wsi należących do Gminy Dębno do 1945 r.* [w:] *Karty z dziejów Dębna*, praca zbiorowa, Dębno 2005.